

Київський університет імені Бориса Грінченка
Інститут мистецтв
Кафедра академічного та естрадного вокалу

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Проректор з науково-методичної та навчальної роботи
О.Б. Жильцов
« 05 » 09 2019 року

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

АНСАМБЛЕВИЙ КЛАС

Спеціальності 025 «Музичне мистецтво» (Сольний спів)
другого (магістерського) рівня вищої освіти
Освітньо-професійної програми
підготовки магістра музичного мистецтва
025.00.02 Сольний спів

Київ – 2019

Київський університет імені Бориса Грінченка
Інститут мистецтв
Кафедра академічного та естрадного вокалу

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Проректор з науково-методичної та навчальної роботи
О.Б. Жильцов
« 04 » * 12 * 2018 року

РОБОЧА ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

АНСАМБЛЕВИЙ КЛАС

Спеціальності 025 «Музичне мистецтво» (Сольний спів)
другого (магістерського) рівня вищої освіти
Освітньо-професійної програми
підготовки магістра музичного мистецтва
025.00.02 Сольний спів

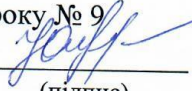

Київ – 2018

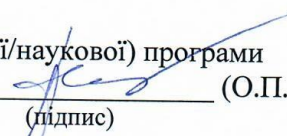
Розробник: Шенгеля Наталія Олексіївна, старший викладач кафедри академічного та естрадного вокалу

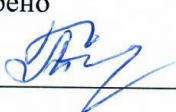
Викладачі: Савченко Юлія Олександрівна, викладач кафедри академічного та естрадного вокалу; Чернета Тетяна Олександрівна, доцент кафедри академічного та естрадного вокалу; Заверуха Олена Леонідівна, доцент кафедри академічного та естрадного вокалу.

Робочу програму розглянуто і затверджено на засіданні кафедри академічного та естрадного вокалу

Протокол від 5.09. 2018 року № 9
Завідувач кафедри (Ю.В. Мережко)
(підпис)

Робочу програму погоджено з гарантом освітньої (професійної/наукової) програми (керівником проектної групи) 025.00.02 Сольний спів
(назва освітньої програми)

_____._____.2018 р.
Гарант освітньої (професійної/наукової) програми
(керівник проектної групи) (О.П. Петрикова)
(підпис)

Робочу програму перевірено
_____._____.2018 р.
Заступник директора (А.О. Таранник)

Пролонговано:

на 2019/2020 н.р. (Мережко Ю.В., «19» 08 2019 р., протокол № 7)
— (підпис) (ПІБ)
на 20__/20__ н.р. _____ (_____), «__»__ 20__ р., протокол № ____
— (підпис) (ПІБ)
на 20__/20__ н.р. _____ (_____), «__»__ 20__ р., протокол № ____
— (підпис) (ПІБ)
на 20__/20__ н.р. _____ (_____), «__»__ 20__ р., протокол № ____
— (підпис) (ПІБ)
на 20__/20__ н.р. _____ (_____), «__»__ 20__ р., протокол № ____
— (підпис) (ПІБ)

1. Опис навчальної дисципліни

Найменування показників	Характеристика дисципліни за формами навчання			
	денна		заочна	
«Ансамблевий клас»				
Вид дисципліни	<i>Нормативна</i>			
Мова викладання, навчання та оцінювання	<i>Українська</i>			
Загальний обсяг кредитів / годин	<i>2 / 60</i>		-	
Курс	<i>VI</i>			
Семестр	<i>1</i>	<i>2</i>	-	-
Кількість змістових модулів за розподілом:	<i>1</i>	-	-	-
Обсяг кредитів	<i>2</i>	-	-	-
Обсяг годин, у тому числі:	<i>60</i>	-	-	-
Аудиторні	<i>16</i>	-	-	-
Модульний контроль	<i>2</i>	-	-	-
Семестровий контроль	<i>30</i>	-	-	-
Самостійна робота	<i>12</i>	-	-	-
Форма семестрового контролю	<i>екзамен</i>	-	-	-

2. Мета та завдання навчальної дисципліни:

Мета дисципліни «Ансамблевий клас» – підготовка естрадного співака-артиста до професійної діяльності, здатного самовиражатися в умовах колективної творчості, яка має:

- Естетичне виховання студентів, майбутніх керівників вокальних ансамблів;
- Оволодіння студентами необхідними теоретичними знаннями;
- Ознайомлення студентів з різними творами для вокальних ансамблів, а також з сучасними колективами, які виконують ці твори;
- Прищеплення молодим фахівцям вміння критично розбиратися у вокально-ансамблевій музиці;
- Вміння використовувати досвід відомих керівників у практичній роботі;
- Вміння творчо сприймати нову інформацію та вдало її використовувати під час роботи.

Завдання навчальної дисципліни:

- оволодіння системою спеціальних музично-теоретичних, вокально-ансамблевих знань, умінь і навичок;
- набуття навичок з керуванням вокальним ансамблем;
- розвиток умінь та удосконалення слухових навичок під час роботи з колективом, своєчасно робити суттєві зауваження, вміти домагатися виправлення помилок;
- виховання художнього смаку і розуміння стилю виконуваних творів, їх форми і змісту;
- розвиток навичок слухового самоконтролю як результату систематичних занять (уміння чути і трактувати свою партію як частину спільно виконуваного твору);
- розширення музичного кругозору (виконання ансамблевого репертуару різних музичних стилів і жанрів, знайомство з творчістю професійних колективів);
- виховання правильного стереотипу поведінки в колективі;
- навчити користуватися науковою, мистецькою термінологією (основними поняттями).

Робоча навчальна програма з дисципліни «Ансамблевий клас» є нормативним документом Київського університету імені Бориса Грінченка, який розроблено кафедрою академічного та естрадного вокалу на основі освітньо-професійної програми «Сольний спів».

Методи роботи курсу «Ансамблевий клас» обираються відповідно до учбової теми і залежать від індивідуальних цілей кожного студента.

Засоби навчання – нотний матеріал, аудіо-, відеоматеріали, підручники і навчальні посібники, методичні рекомендації і вказівки.

Формою контролю знань та вмінь студентів з курсу «Ансамблевий клас» є модульна контрольна робота та проведення семестрового контролю – екзамен (11 семестр).

Протягом проходження даного курсу у студентів мають бути сформовані наступні **програмні компетентності**: фахові (спеціальні) та предметні (вузько-профільні).

Фахові (спеціальні):

- володіння вокально-ансамблевими навиками співу, емоційним звуковідтворенням та артистичністю;
- передавати образно-емоційну виразність при виконанні твору;
- застосовувати знання та вміння в процесі вирішення професійно-виконавських завдань.

Предметні (вузько-профільні):

- знання основних напрямів та стилів вокально-ансамблевого (хорового) мистецтва;
- володіння засобами виконавської виразності під час колективного музикування;
- вокально-технічними навиками співу, емоційним звуковідтворенням, артистичністю;
- володіння прийомами співацького дихання;
- опанування засобами виконавської виразності;
- володіння різноманітними вокальними штрихами (*legato, non legato, staccato*) під час співу;
- здатність до виразного виконання хорових творів під час концертів, оглядів;
- здатність до творчого самовираження під час оглядів і концертних виступів;
- володіти прийомами психічної саморегуляції.

3. Результати навчання за дисципліною

У процесі навчання студенти повинні оволодіти такими знаннями: Знати основні поняття курсу: ансамбль, партія, види та типи колективу, *divisi*, ланцюгове дихання, аколада, партитура, *VIA*, *a capella*, стрій (мелодичний та гармонічний), унісонний ансамбль, природній ансамбль, штучний ансамбль, загальний ансамбль, поліфонічний ансамбль, гомофоно-гармонічний ансамбль, ансамбль фактур, нюанси, теситура, художній ансамбль, дикція, орфоепія, логічні паузи при співі, мозаїчний розбір твору, диригентська етика, тактування, диригентська сітка, ауфтакт, вокальні вправи, агогіка, камертон.

У процесі навчання студенти повинні оволодіти такими вміннями:

- студент повинен навчитися складати план роботи з вивчення твору;
- вміння розподіляти завдання;
- необхідно також навчити студента висловлювати свої думки і відстоювати свою точку зору;
- використовувати свої знання у практичній роботі.

Програмні результати навчання:

- володіння емоційним виконанням, виразною мімікою, артистичністю;
- володіння єдиною манерою звукоутворення під час співу;
- володіння навиками ансамблевого музикування;
- читання партитури з листа;
- знання репертуару з курсу;
- знання особливостей концертно-виконавської діяльності.

Програмні вимоги

Програма «Ансамблевий клас» спрямована на професійне становлення учасника вокального ансамблю, передбачаючи: вдосконалення у студентів набутих умінь і навичок ансамблевого співу, вивчення складних за гармонічним і поліфонічним викладом хорових творів, розвиток мелодичного, гармонічного, тембрального слуху, органічного поєднання індивідуальної вокальної техніки з майстерністю ансамблевого виконання, розвиток ритму, внутрішньо-слухових уявлень, художнього смаку, артистичності, емоційності, естетичного сприйняття творів різних напрямів та стилів, виконавського аналізу колективного музикування

Підготовка виконавського аналізу допоможе студентові оволодіти професійними навичками, які знадобляться і під час складання Державного екзамену з методики роботи з вокальним ансамблем, і в подальшій професійній діяльності.

Під час виховання навичок доцільно:

- формувати стійкий інтерес до вокального виконавства і до процесу навчання;

- виховувати музично-образне мислення, що пов'язане із засвоєнням багатьох елементів вокальної техніки в сукупності музично-образного ладу творів, визначених учбовою програмою;
- застосовувати вокальні вправи, спрямовані на розвиток вокально-ансамблевої техніки;
- виявляти та розпізнавати засоби музичної виразності, а також застосовувати їх в практичній виконавській діяльності;
- розвивати художній смак та усвідомлене сприйняття музики в процесі вивчення творів.

Підбір ансамблевих творів здійснюється керівником колективу згідно учбового плану, тематичних концертів, оглядів, конкурсів і фестивалів. Керівник ансамблю визначає кількість вивчення ансамблевих творів та їх складність залежно від здібностей і вокальних можливостей співаків.

4. Структура навчальної дисципліни

Тематичний план для денної форми навчання

Назви змістових модулів, тем	Усього	Розподіл годин між видами робіт						
		Аудиторна:					модульний контроль	самостійна
		лекції	семінари	практичні	лабораторні	семестровий		
Модуль I. Змістовий модуль 1 (VI курс, XI семестр) Особливості роботи керівника вокального ансамблю. Організаційно-творча та навчально-виховна роботи у ньому.								
Тема 1. Засоби диригентської виразності	4			2				2
Тема 2. Диригентська етика	4			2				2
Тема 3. Добір репертуару	8			4				4
Тема 4. Проведення репетицій та концертних виступів	6			4				2
Тема 5. Самоврядування у ансамблі	6			4				2
Модульний контроль	2						2	
Семестровий контроль	30					30		
Підготовка та проходження контрольних заходів		екзамен						
Усього	60			16		30	2	12

5. Програма навчальної дисципліни

Модуль I

Змістовий модуль 1.

Особливості роботи керівника вокального ансамблю. Організаційно-творча та навчально-виховна роботи у ньому.

Тема 1. Засоби диригентської виразності

Диригентський жест є унікальним явищем. Він одночасно конструює, інтонує, втілює музичну інтонацію і образ, емоційно впливає, що вказує на його спільність з художньо-виразними засобами музичного мистецтва. Так само як і композитор, диригент за допомогою мануальної жестикуляції «різьбить» форму музичного твору; як виконавець - він ініціює та контролює звучання, інтонує музичний текст; як інтерпретатор - він створює умовну мануальну модель музики, що володіє емоційним змістом і впливом на виконавців і слухачів.

Мелодія повною мірою піддається пластичного виразу в силу зазначених її властивостей: звуковисотної спрямованості, ладової спряженості, ритмічною позначень. Диригент не відображає у своїх рухах конкретну висоту звуків; в цьому немає необхідності, бо вона зафіксована у нотній строчці кожної партії. У нього задача більш складна і більш відповідальна: виявити і показати тенденцію устремління, тяжіння і сполучення звуків, зв'язати їх у фразу, в кінцевому рахунку, висловити логіку мелодійного розвитку, щоб у музикантів виникало єдиний відчуття виконання.

Тема 2. Диригентська етика

Етичну сторону творчого процесу кожного диригента-практика підстерігає небезпека виникнення суто особистих, суб'єктивних висновків. Тим не менш, незважаючи на безліч ситуацій, що викликають ту чи іншу реакцію диригента на поведінку учасників ансамблю, існують якісь непорушні норми, вірність яких давно доведена життям. Вони ґрунтуються на моральних критеріях, суспільних і моральних ідеалах, на поняттях добра і зла, справедливості і несправедливості, честі, совісті, порядності, принциповості, обов'язку, відповідальності, взаємної поваги один до одного.

Дисципліна - необхідна умова ефективності будь-якої діяльності, тим більш колективною та творчої. Вона прищеплює навички організованого поведінки в процесі праці, виховує активне ставлення до нього, виробляє здатність підпорядковувати приватне громадському, пробуджує повагу до праці колективу. Зазвичай падіння дисципліни, догляд співаків з колективу пояснюють їх творчої незадоволеністю. Але якщо подивитися глибше, то творча незадоволеність - це часто лише наслідок моральної, етичної роз'єднаності колективу, низькою «планки» його етичних норм.

Основні поняття теми: естетика, етика, внутрішня та зовнішня дисципліна, диригентська влада, справедливість.

Тема 3. Добір репертуару

При відборі репертуару керівник, насамперед, спирається на принципи, які сформувалися за довгі роки розвитку музичної педагогіки. Це принципи ідейності, художності, народності твору; принципи проходження загально педагогічним установкам, відповідності віковим складом колективу, обумовленості відбору особливостями даного виду музичної діяльності та багато інших. «Збірним» принципом можна вважати підпорядкування відбору репертуару навчально-виховним завданням. Спираючись на принципи виховання, навчання і розвитку, важливий принцип контрастності при формуванні програми колективу.

У відборі репертуару важливу функцію має принцип посиленості і поступового ускладнення репертуару, без якого не можливий професійний ріст колективу. Репертуар повинен бути посильним для виконання співаками, а його виконання приносити задоволення, а не постійна напруга. Ускладнення репертуару повинно проходити тільки з плином певного часу і супроводжуватися тривалою підготовчою вокально-ансамблевою роботою.

Основні поняття теми: Стилістичний зміст репертуару, і п'ять груп стилістичних пластів репертуару(духовні твори різних конфесій; світські

твори зарубіжних композиторів-класиків; світські твори композиторів російської класичної школи; народні пісні різних країн; твори сучасних композиторів - російських і зарубіжних).

Тема 4. Проведення репетицій та концертних виступів

У репетиційній роботі необхідно прагнути до інтонаційної чистоти, ритмічною точності, штриховому єдності, правильної фразуванню, динаміці, темпу. Перш за все, слід домогтися точності відтворення музичного тексту, ритмічного малюнка. Потім уточнюються штрихи і прийоми їх звуковидобування.

Заключним етапом великої підготовчої роботи колективу є генеральна репетиція. Важливо психологічно підготувати виконавців до майбутнього виступу і остаточно перевірити готовність всієї програми і скласти цілісне художнє враження.

Величезна відповідальність у проведенні концертних виступів лежить на керівнику, педагогах, звукооператорах, кінооператорах, педагогів і тд.

Концертний виступ - важлива подія в духовному житті колективу, активізує згуртування колективу, підвищує рівень музично-емоційного стану, загострює почуття взаємозалежності, увага, приносить відчуття радості від спілкування з музикою, зі слухачами, від самого процесу виконавства.

Концертний виступ доставляє радість, переживання, гордість, дозволяє побачити значимість своїх занять музичною творчістю, ще більше зміцнює і розширює кругозір, сприяє формуванню громадської активності. Концерт, як і репетиційний процес, надає великий виховний вплив.

Концертний виступ - це підбиття підсумків, свято, що прийшло на зміну кропіткої репетиційної роботи.

Основні поняття теми: Концерти поділяються на: поточні, звітні, святкові, ювілейні. За місцем проведення - стаціонарні, виїзні. За кількістю учасників - сольні, групові, колективні, зведені. За способом побудови програми - тематичні, збірні, театралізовані. Генеральна репетиція, концертний виступ.

Тема 5. Самоврядування у ансамблі

Основною метою в роботі над твором є якісне "впівання" музичного матеріалу, а також проникнення в суть твору допомогою детальної шліфовки виконання, що в свою чергу спрямоване на формування виконавської задуми.

Випускники розучують програму під керівництвом викладача. Педагог спостерігає за роботою студента і коригує його заняття. Програми студентів «обкатуються» в ході концертної діяльності під управлінням керівника і випускників.

6. Контроль навчальних досягнень

6.1. Система оцінювання навчальних досягнень студентів денної форми навчання

Вид діяльності студента	Максимальна к-сть Балів за одиницю	кількість одиниць	максимальна кількість балів
Відвідування лекцій	-	-	-
Відвідування семінарських занять	-	-	-
Відвідування практичних (лабораторних) занять	1	16	16
Робота на семінарському занятті	-	-	-
Робота на практичному (лабораторному) занятті	10	16	160
Лабораторна робота (в тому числі допуск, виконання, захист)	-	-	-
Виконання завдань до самостійної роботи	5	12	60
Виконання модульної роботи	25	2	50
Виконання ІНДЗ	-	-	-
Разом		-	286
Максимальна кількість балів: 286 + 473 (V к. X с.) = 756			
Розрахунок коефіцієнта: $756:60 = 12,65$ – за змістовий модуль 1 (екзамен)			

6.2. Завдання для самостійної роботи та критерії її оцінювання денної форми навчання

№ з/п	Зміст завдання	Кількість годин	Кількість балів
Модуль I. Змістовий модуль 1 (VI курс, XI семестр) Особливості роботи керівника вокального ансамблю. Організаційно-творча та навчально-виховна роботи у ньому.			
1.	Засоби диригентської виразності	2	10
2.	Диригентська етика	2	10
3.	Добір репертуару	4	20
4.	Проведення репетицій та концертних виступів	2	10
5.	Самоврядування у ансамблі	2	10
Усього		12	60

Перевірка виконання студентами самостійної роботи, а також її оцінювання здійснюватиметься в процесі аудиторної роботи. Кількість балів залежатиме від дотримання таких вимог:

- своєчасності виконання самостійної роботи;
- повноти та якості її виконання;
- активності, ініціативності та творчого підходу в здобутті знань та практичних умінь.

6.3. Форми проведення модульного контролю та критерії оцінювання

Модульний контроль проводиться у формі прослуховування музичного матеріалу, опанованого студентами впродовж кожного із семестрів. Максимальна кількість балів – 25.

Критерії оцінювання	Бали
За бездоганний виконавський аналіз без суттєвих помилок.	21-25 балів
За наявність у виконавському аналізі певних помилок, пов'язаних з чи то з невірним визначенням форми твору або тональності, чи за не вказані важливі деталі гармонічної фактури твору.	11-20 балів
За наявність помилок у кожному з вище вказаних пунктів виконавського аналізу.	0-10 балів
Максимальна кількість балів: 25	

6.4. Форми проведення семестрового контролю та критерії оцінювання

Форми проведення семестрового контролю – Екзамен

Критерії оцінювання

Оцінка	Значення оцінки
36-40	Бездоганне знання вокальних партій репертуару ансамблю, точне інтонаційне їх відтворення, виразне художнє виконання; повне нотне забезпечення репертуару; детальний виконавський аналіз твору з репертуару ансамблю, запропонованого комісією

32-35	Достатньо високий рівень знань вокальних партій репертуару ансамблю в межах обов'язкового матеріалу, інтонаційне їх відтворення та виконавський аналіз твору з репертуару ансамблю, запропонованого комісією, – без суттєвих помилок; наявність більшої частини нотного матеріалу репертуару ансамблю
25-31	В цілому хороше знання вокальних партій репертуару ансамблю, проте з окремими інтонаційними та ритмічними погрішностями; наявність більшої частини нотного матеріалу репертуару ансамблю; стислий виконавський аналіз твору з репертуару ансамблю, запропонованого комісією
21-24	Посередній рівень знань вокальних партій репертуару ансамблю із значною кількістю помилок, часткове подолання інтонаційних та ритмічних труднощів у партіях вокального ансамблю; часткове забезпечення нотним матеріалом репертуару ансамблю; поверхневий виконавський план запропонованого комісією твору
11-20	Мінімально можливий допустимий рівень знань вокальних партій репертуару ансамблю із значною кількістю недоліків та помилок; часткове забезпечення нотним матеріалом репертуару ансамблю; поверхневий виконавський план запропонованого комісією твору
1-10	Невміння відтворити більшу частину вокальних партій репертуару ансамблю, неточне інтонування, невірна вокальна співацька позиція, слабка координація між голосом і слухом; відсутність більшої частини нотного матеріалу репертуару ансамблю; безпорадність у розробці виконавського плану твору, запропонованого комісією

6.5. Орієнтовний перелік питань для семестрового контролю

Не передбачено у зв'язку зі специфікою даної навчальної дисципліни.

6.6 Шкала відповідності оцінок

Оцінка	Кількість балів
Відмінно	100-90
Дуже добре	82-89
Добре	75-81
Задовільно	69-74
Достатньо	60-68
Незадовільно	0-59

7. Навчально-методична карта дисципліни денної форми навчання.

Модуль	Змістовий модуль 1. Ансамбль як творчий колектив				
Кількість балів за модуль	286				
Заняття	1	2	3	4	5
Годин	2	2	4	4	4
Назва навчального модуля (практичне заняття) – 176 б.	Засоби диригентської виразності (10+1)*2= 22 б.	Диригентська етика (10+1)*2 = 22б.	Добір репертуару (10+1)*4 = 44 б.	Проведення репетицій та концертних виступів (10+1)*4 = 44 б.	Самоврядування у ансамблі (10+1)*4 = 44 б.
Самостійна робота – 60 б.	10 б.	10 б.	20б.	10б.	10б.
Види поточного контролю – 50 б.	Модульна контрольна робота – 50 б.				
Підсумковий контроль	екзамен				
Всього:	Загальна кількість балів – 756 Коефіцієнт – 12,65				

8. Методичне забезпечення

1. Робоча навчальна програма.
2. Збірки творів для вокальних ансамблів.
3. Навчально-методична література.
4. Акустична система, CD – програвач, фортепіано.

9. Рекомендована література

Основна (базова):

- 1.Знаменська О. Культура мови і співу. / О. Знаменська. – К., 1959.
- 2.Коломієць О. Хорознавство. / О. Коломієць. – К., 2001.
- 3.Коробка В.И. Вокал в популярной музыке. Методическое пособие для руководителей самодеятельных и эстрадно-музыкальных коллективов/ В.И. Коробка - М.: Всесоюзный научно-методический центр, Студия популярной музыки «Рекорд», 1989 - 46с. – Електрон. дані – Режим доступу: <http://www.twirpx.com/file/255039/>(бібліотека кафедри академічного та естрадного вокалу)
- 4.Лащенко А. Хоровое интонирование. Хоровая культура: аспекты изучения и развития. / А. Лащенко. – К., 1989.
- 5.Мархлевський А. Ц. Практичні основи роботи в хоровому класі. / А. Мархлевський. – К., 1986.
- 6.Микиша М. Практичні основи вокального мистецтва. / М. Микиша. – К., 1971.
- 7.Падалко Л. Виховання ансамблю в хорі. / Л. Падалко. – К., 1969.
- 8.Пігров К. Керування хором. / К. Пігров. – М., 1964.
- 9.Ровнер В. Е. Вокальний ансамбль. / В. Е. Ровнер. – Л., 1977.
- 10.Степурко О. Блюз. Джаз. Рок. Универсальный метод обучения импровизации/ О. Степурко - М.: «Камертон», 1994 – 150с. – Електрон. дані .
Режим доступу: <http://gariksaxlessons.ru/o-stepurko-shkola-improvizatsii-dzhaz-blyuz-rok> <http://gariksaxlessons.ru/wp-content/uploads/2015/08/O.Stepurko-SHkola-improvizatsii.Dzhazblyuzrok.pdf>
- 11.Чесноков П. Г. Хор и управление им. / П. Г. Чесноков. – М., 1961.

12. Дряпик В. І. Розкриваючи світ джазу, рок і поп-музики: книга для вчителя. / В. І. Дряпик. – Київ-Кіровоград, 1997.
13. Естрада. Рок музика. Джаз: термінологічний словник. Методичні матеріали по впровадженню та використанню спеціальної термінології. / Авт.-укл. В. Т. Откидач. – Суми, 1993.